

Олександр Федоренко

ПРОБЛЕМА ТЕНДЕНЦІЙ СТАНОВЛЕННЯ
ГЕОПОЛІТИКИ ДОСЛІДЖЕНЬ ЯК НАПРЯМУ
УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ ПЕРШОЇ
ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті окреслено проблемні тенденції дослідження в українській політичній думці початку ХХ століття аспектів взаємозв'язку життя суспільства і чинників природно-територіального середовища. У цьому контексті розглянуто фахові позиції провідних науковців.

Ключові слова: *геополітика, геополітична думка, географічне середовище, політична наука.*

Alexandre Fedorenko The article "The Problem of geopolitical tendencies as the direction of Ukrainian political thought of the first third of the 20th century". The problem tendencies of the aspects of political life in the society and nature-territorial surroundings in the Ukrainian political idea of the first third of the 20th century are described in the article. Theoretical and methodological positions of leading experts in modern political science are denoted in this topic.

Key Words: *geopolitics, geopolitical thought, geographical surrounding, political scholarship.*

На початку ХХ століття внаслідок якісного стрибка в розвитку природничих і гуманітарних наук виокремлюється в політичній думці окремий напрям дослідження аспектів впливу факторів географічного середовища на творення форм та структур політичного життя суспільства.

Геополітичні дослідження внаслідок інтеграції знань з політології, філософії, історії, географії та інших наук, у ХХ столітті стали одним з найбільш впливових інтелектуальних напрямів науки, який визначав характер досліджень в таких сферах, як національні інтереси держав, аналіз і прогнозування локальних і глобальних політичних конфліктів, вплив географічних і соціальних факторів на функціонування інститутів суспільства та держави. На початку ХХІ століття в українській політичній науці зростає актуальність дослідження здобутків вітчизняних представників цього напрямку науково-дослідної роботи через низку факторів. По-перше, актуальною в суспільстві є проблема формування української політичної нації нового типу з комплексними духовними та соціальними ідеалами. По-друге, в суспільстві є низка політичних та наукових проектів реалізації потенціалу та втілення національних інтересів України у внутрішній та зовнішній політиці.

Досліджуючи теоретичні та методологічні особливості становлення геополітики як складової частини української політичної думки ХХ ст. – початку ХХІ ст. необхідно з'ясувати її сутність як суспільного явища і роль поглядів її представників у процесах державотворення та розбудови новітньої української держави. Звертаючись до історії вітчизняної геополітичної думки, варто підкреслити, що аспекти сполучення геополітичних ідей з політичними процесами та інститутами простежуються у працях українських дослідників кінця ХІХ – ХХ ст. М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Липинського, С. Рудницького, Ю. Липи, І. Лисяка-Рудницького та ін.

Слід зазначити цінний внесок у вивчення геополітичних ідей низки вчених, які вели дослідження, пов'язані з комплексним аналізом національних і соціальних проблем українського суспільства, змістом та формами політичної діяльності, філософією політики. Це теоретико-методологічні праці І. Кураса, М. Михальченка, О. Майбороди,

Ф. Рудича, О. Заремби, М. Поповича, Ю. Левенця, В. Литвина, Л. Шкляра, Ю. Шаповала. Близькими до теми нашого дослідження є праці, в яких здійснюється комплексний історико-політологічний та соціально-філософський аналіз проблем української державності. До таких сьогодні можна віднести праці В. Крисаченка, М. Михальченка, М. Панчука.

Таким чином, вітчизняними дослідниками проведено значну роботу зі з'ясування історичної генези української геополітичної думки та притаманних їй особливостей ідейного та філософського плюралізму. В контексті нинішніх реальних умов націєтворення здобутки науковців мають вагомий вплив на формування громадянського суспільства в Україні, а також сприяють зростанню рівня його політичної та морально-етичної культури.

Зазначимо, що на початку XXI століття в українській політичній думці підвищився і набув сталості інтерес до геополітичних ідей, що стосуються особливостей втілення політичного ідеалу державності в усіх сферах суспільного життя в Україні: політиці, культурі, економіці, освіті, науці, інформаційному просторі. Зокрема дослідження провідних фахівців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, присвячені раціональній реконструкції процесів соціально-політичної консолідації суспільства, а також охоплюють коло проблем, що стосуються вивчення сутнісних особливостей парадигмальних варіантів цивілізаційного рівноправного та всебічного співробітництва України з іншими державами міжнародного співтовариства і остаточної її політико-правової акліматизації у європейському просторі.

Дослідження геополітичної проблематики сучасними українськими вченими слід розглядати в контексті пошуку шляхів наукового забезпечення моделювання процесів подолання суб'єктами політичної дії проблем пов'язаних з глобалізацією, формуванням цілісної громадянської політичної свідомості в суспільстві і збереженням його національно-культурної ідентичності. Політична наука як академічна і прикладна дисципліна володіє значним арсеналом понять, методів, теорій і практичних результатів для реконструкції минулих і сучасних підходів до пояс-

нення ролі географічних, соціальних та ресурсних факторів у становленні суспільств та реалізації внутрішньої та зовнішньої політики створених ними держав.

Розвиток політичної науки у ХХ ст. значною мірою зумовлювався відносинами з географією, історією, філософією та іншими соціальними науками, які виявляють зв'язки в таких галузях, як політична географія, політична філософія, теорія та історія політичної думки. Політика як наука утверджувалася спираючись на відображені в її змісті закони і закономірності, як сфера із універсальною структурою та всеохоплюючим характером аналізу будь-яких сторін суспільного життя.

На початку ХХ століття виокремлюється у політичній науці напрям вивчення закономірностей взаємодії політики з системою неполітичних факторів, які формують географічне середовище (ландшафт місцевості, природні межі території, корисні копалини, особливості клімату). Історико-філософською основою постановки специфічних геополітичних теорій була концепція географічного детермінізму, поява якої пов'язана з виникненням колоніальних імперій і розвитком товарного виробництва у країнах Європи в ХVІІІ – ХІХ ст. [1, с.15].

Прихильники цієї концепції вважали, що стан суспільства і створюваної ним держави детермінується (визначається) географічним середовищем або окремими його факторами. «Географічне середовище» – це основоположне поняття цієї концепції, під яким розглядалася сукупність різноманітних факторів, таких як клімат, ландшафт, водні артерії, корисні копалини, фауна, флора.

Географічний детермінізм був актуальною системою поглядів наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. в умовах загострення суперечностей між колоніальними імперськими державами за контроль територій з значним потенціалом природних і людських ресурсів, особливостей клімату і транспортних комунікацій. Виходячи з категорій географічного середовища представники провідних західноєвропейських держав легімітизували власні цілі та інтереси у поділі ресурсів і територій планетарного простору.

Перші напрями геополітичних досліджень кристалізувалися на початку ХХ ст. у таких європейських державах

як Великобританія, Франція, Німеччина, що було зумовлено визначенням концептуальних підходів до використання географічних факторів для досягнення державою провідного становища у європейському регіоні та світовому просторі. Тоді ж кристалізувалися геополітичні напрями в інших країнах та суспільних середовищах, які відрізнялися від західноєвропейських теоретичних конструкцій концептуальними підходами до синтезу знань про загальні закономірності розвитку національних спільнот та держав під впливом внутрішнього і зовнішнього оточуючого середовища.

Однією з істотних парадигм яка пояснює сутність і природу політики є географічна парадигма, головні детермінанти якої виявляють пріоритетний вплив територіальних, фізико-кліматичних та природно-ресурсних явищ на функціонування суспільного середовища. Така наукова парадигма була сукупністю норм, правил і цінностей, які зумовлюють формування настанов мислення щодо пізнання явищ функціонування політичних акторів у певному географічному просторі.

Актуальність цієї парадигми була зумовлена виникненням національних держав як цілісних політичних утворень на певній території. Реалізація державами свого національного суверенітету та здійснення всієї повноти влади в межах своєї території свідчила про наявність системи політичних інститутів, які були в стані взаємодії у внутрішньому і регіональному просторах.

Уявлення, сформовані з давніх часів про вплив географічного середовища на політику, оформилися у ХІХ- на початку ХХ ст. у самостійний науковий напрям у політичній науці – політичну географію, а згодом в геополітику – теорію, яка вивчає вплив географічних факторів, насамперед просторового розташування території і природних ресурсів на життя суспільства, а також залежність конкретних політичних дій держав від географічних чинників.

На початку ХХ століття геополітика виникає як сфера наукового знання, що будувалася на принципі географічного детермінізму та методології політичної географії. Виокремлення такої сфери було пов'язано з теоретичною сис-

темою політичного дискурсу, що склався у Європі після Вестфальського мирного договору 1648 року і ґрунтувався на інтересах держав як основних політичних акторів.

Предметне поле геополітики визначалося дослідниками на основі понять простору і держави. З уведенням на початку ХХ століття в науковий обіг цих понять виникають підстави для створення нових політичних дискурсів і моделювання нової політичної реальності у внутрішньодержавному, регіональному і світовому вимірах. Що стосується предмета дослідження, то потрібно зазначити, що науковці західноєвропейських держав, зокрема Р. Челлен, Х. Маккіндер, В. де ла Блаш та інші визначали геополітику як окрему науку, яка має власний предмет дослідження, методи та специфічний для науково-дослідної роботи категоріальний апарат дослідження. До предмета дослідження належали особливості природно-ресурсного потенціалу території та політико-організаційні й демографічні процеси, які впливали на реалізацію цілей держави щодо контролю над територіями у європейському або світовому просторі.

Таким чином, ці науковці репрезентували геополітику як систему знань про географічні фактори впливу на політику конкретної імперської держави як виняткового історично-політичного явища за стратегічним положенням території, внутрішніми та зовнішніми пріоритетами політичного і економічного розвитку. Предметне поле геополітики вони розглядали як сукупність факторів навколишнього середовища, які впливають на просторову організацію політичного життя держави (кордони, політико-територіальний поділ внутрішнього простору держави) і встановлення панування держави на колонізованому просторі країн, захоплених внаслідок військово-політичної та економічної експансії.

Розвиток геополітичних досліджень як напряму політичної думки в Україні відбувався на основі історико-політичних традицій націєтворення та державотворення усього українського соціуму, а також набутого в його середовищі тривалого досвіду суспільного життя в умовах перебування під владою іноземних держав. Українські мислителі ХХ ст., розглядаючи різні підходи до розв'язання полі-

тичних проблем, зосереджували увагу на дослідженні впливу географічних факторів на формування різних сфер суспільного життя, включаючи розвиток культури, економіки, структурних форм соціальних та політичних відносин.

Вітчизняні дослідники орієнтувалися на пошук за допомогою наукового аналізу шляхів вирішення проблем звільнення території України від колоніального поневолення, насамперед російської імперської влади, відновлення української державності, національної єдності українців у незалежній та соборній державі.

Загальною політичною візією європейської геополітичної думки та української як її складової частини була ідея про те, що держава як суб'єкт політики поширює свій вплив на певному географічному просторі, але сама держава та її політичні інститути формуються під впливом цього конкретного простору. Такі процеси виявляють закономірності пов'язані з володінням державою певним простором, реалізації її інтересів та організації політичної влади й втілення політичної волі на цьому просторі [2, с. 344].

До геополітичного напрямку української політичної думки першої третини ХХ століття можна віднести праці М. Грушевського, М. Міхновського, Д. Донцова, В. Липинського. Зазначені дослідники обґрунтовували свої ідеї та теоретичні конструкції переконливим науковим фактажем щодо права українського народу на самовизначення, національно-культурну ідентичність і створення держави в її етнічних межах.

Науковці, здійснюючи дослідження у контексті загального дискурсу вітчизняної суспільно-політичної думки першої половини ХХ століття, обґрунтовували ідею природно-історичної пов'язаності українського суспільства однією волею до політичного самоутвердження.

Така специфічна колективна ідентичність подавалася залежно від радикальності поглядів дослідників в конкретному діапазоні уявлень: як визначення національної єдності на основі генетичної та духовної спільності; через твердження про спільні історичні традиції та долю українців.

Концептуальні аспекти геополітичної проблематики української політичної думки першої половини ХХ століття окреслені значною мірою у історико-політологічному науковому збірнику «Українська державність у ХХ столітті». Автори текстів цього збірника стверджують, що історичний досвід українського державотворення у ХХ столітті свідчить про вирішальне для нього значення геополітичних чинників, які впливали на формування національно-культурної ідентичності українського народу[3, с. 348 – 349].

Таким чином, можемо стверджувати, що становлення геополітичного напрямку досліджень як у світовій, так і українській політичній думці ХХ ст. відбувалося на основі концептуального політологічного доробку політичних ідей та суспільно-політичних уявлень. Представники вітчизняної суспільно-політичної думки на основі наукового понятійно-категоріального апарату політичної науки сформували предметне коло дослідження впливу факторів географічного середовища на політичні процеси націєтворення та державотворення в межах існування території України як географічно-політичної реальності.

Геополітичний підхід дослідження політичного життя суспільств та держав виявлявся в компоративному аналізі процесів взаємовпливу факторів географічного середовища (сукупність залучених на певному історичному етапі предметів і явищ природи – земна кора, гідросфера, рослинний і тваринний світ, корисні копалини) і форм просторової організації політичного життя (політико-територіальний поділ держави, кордони держави, взаємодія політичних сил у межах держави та міждержавних відносинах). Основним критерієм визначення сутності такого методологічного підходу є вплив комплексу пов'язаних з певною територією географічних та соціальних факторів на політику і політичні інституції суспільства та держави.

Виокремлення геополітичних досліджень як специфічного напрямку вивчення аспектів політичного життя було зумовлено значною мірою надбаннями сукупного досвіду світової і української політичної науки, але також і здобутками політології у сфері накопичення загальнотеоретичного й прикладного матеріалу про історію політич-

них учень, динаміку функціонування суб'єктів політичних відносин та розвиток політичних інститутів і політичної культури у межах певних форм просторової організації.

Визначальною рисою розвитку української суспільно-політичної думки та вітчизняної історичної науки на початку ХХ століття була ідея державності українського етносу як універсального соціального і культурно-історичного феномену світової цивілізації. Розвиток геополітичних досліджень як напряму української суспільно-політичної думки відбувався у формі історико-політологічних студій, у центрі яких виявлялися процеси тягlosti національної та державницької традиції українського народу, відновлення та утвердження української держави в європейському цивілізаційному просторі.

У вітчизняній українській історіографії актуальними для наукового, об'єктивного та неупередженого вивчення поглядів представників геополітичного напряму політичної науки першої половини ХХ століття є праці Ю. Левенця («Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)»), М. Кармазіної («Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ – початок ХХ століття)»), які характеризують рівень та характер політичних і наукових поглядів теоретиків державотворення українського народу й вітчизняної суспільно-політичної думки.

У цих аналітичних працях досліджуються загальнотеоретичні і конкретні аспекти історико-політичного процесу в українському суспільстві у першій половині ХХ ст. Конкретна історико-політична картина суспільства сприймається вченими як процес реалізації його політичних інтересів який знаходить відображення у різних за політичними позиціями, але ідейно взаємопов'язаних і взаємо-залежних напрямках розвитку української політичної думки.

Праці цих науковців є основою теоретико-методологічної системи історико-політологічного пізнання в галузі історії й теорії української політичної думки, зокрема, системно процеси розвитку політичних ідей розглядаються в історико-політичній еволюції українського суспільства на початку ХХ століття у праці М. Кармазіної «Ідея держав-

ності в українській політичній думці(кінець ХІХ – початок ХХ століття)».

У цій роботі стверджується, що сформовані на тлі своєрідних геополітичних реалій життя українського народу інтелектуальні традиції політичної думки ХІХ ст. впливали на формування проблематики досліджень М. Грушевського, С. Рудницького, В. Липинського, М. Міхновського, Д. Донцова та інших українських науковців ХХ ст. Акцентується увага на ідеї осмислення у їхніх працях образу України як геоцентричного синтезного простору між природно-просторовими та політико-культурними системами «Сходу і Заходу»[4, с. 176 – 177].

Головну увагу приділено також значимості впливу концепції «територіалізму», розробленій у статтях С. Рудницького, М. Грушевського, В. Липинського, на діяльність політичних структур українського суспільства на початку ХХ ст. Окресливши ідеї вчених щодо впливу факторів території на формування українського суспільства як історичної та геокультурної самодостатньої спільноти, здатної до саморозвитку та політичного самовизначення у формі власної державності, автор доходить до висновку, що у першій половині ХХ ст. Україна постала у світовому просторі як глобальна географічна реальність.

Безсумнівним є факт, що розглядати геополітичний напрям вітчизняного політичного дискурсу, особливо першої половини ХХ століття необхідно виходячи з усталеної політико-філософської та історіографічної наукової традиції у періодизації вітчизняної політології, яка окреслена у дослідних розробках провідних науковців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Орієнтуючись на здобутки сучасної вітчизняної науки можна зазначити, що дослідження у сфері геополітики українських науковців, зокрема першої третини ХХ століття були органічно вплетені у загальний процес розвитку вітчизняної політичної думки.

Володіючи всією сукупністю тогочасних політичних знань представники української політичної думки інтерпретували тенденції та процеси національно-визвольної боротьби українського народу за відновлення власної держави у межах природних кордонів своєї території. Можна

значити, що загальноєвропейська місія наукових студій представників політичної думки першої третини ХХ ст. полягала в детермінуючому підході до дослідження проблеми взаємного і сприятливого впливу у часовому вимірі простору як географічної субстанції навколишнього природного середовища і народу як етноісторичної спільноти.

Важливе значення в актуалізації такого підходу відіграла історіософська концепція історії України М. Грушевського, яка була фундаментальною основою продукування дослідниками провідних ідей про розвиток українського народу як політичної спільноти, етносоціальні і культурно-психологічні особливості якої зумовлені географічними ознаками положення території України. Згідно з міркуваннями сучасних українських науковців завдяки М. Грушевському було розроблено фактологічну основу для введення в методологію української наукової думки понять « геополітика » і « етноцентризм », а також окреслено особливості творення української нації в межах географічних координат заселення території автохтонної етнічної спільноти [5, с. 77].

У формуванні знань про зміст та характер розвитку вітчизняної політологічної інтелектуальної традиції першої третини ХХ століття, важливо враховувати парадигмальні зміни в методології історико-політологічного аналізу. Варто зазначити, що значною мірою проблемним та дискусійним є питання, чи є напрям дослідної роботи у сфері геополітики своєрідним й специфічним репрезентативним явищем в історії вітчизняної політичної думки ХХ століття.

Очевидно, що в рамках аналізу структури вітчизняної політичної культури ідеї представників геополітичного напрямку можливо оцінювати у контексті процесів пошуку сутності політичного архетипу українського народу в періоди бездержавницькі, так і процесів політичного життя українського народу у державницькі періоди національної історії.

Українські дослідники геополітичної проблематики керувалися в реконструкції історичної дійсності загальнотеоретичними настановами ідейно-світоглядної бази вітчизняної політичної історії, зокрема щодо історичного пізнан-

ня політичного минулого українського суспільства і соціального пізнання дійсності з метою формування політичного проекту його майбутнього.

Одним із головних завдань історичного пізнання було створення дослідниками картини минулого українського суспільства, розвиток якого відбувався на колонізованій іноземною владою території. Істинність історичного пізнання у такому разі визначалася у побудові теоретичної моделі соціально-історичного процесу державотворчого розвитку у конкретному територіальному просторі українського народу як самобутньої етнопсихологічної та мовно-культурної спільноти.

Дослідження представників української наукової думки цього періоду були сформовані значною мірою в ракурсі розкриття особливостей становлення російської імперської держави, зокрема аналізувалися явища політичної та правової культури, які перейшли від татарської держави Золотої Орди до Московського князівства, а згодом до Московського царства, Російської імперії, СРСР. Саме негативне ставлення до російської імперської державності і було тим чинником, що відігравав певну об'єднуючу роль, тобто сприяв виробленню науковцями на єдиному комплексному теоретичному підґрунті концепцій, що враховували найважливіші проблеми буття нації.

Учені розглядали комплексно проблему відновлення української держави та її становлення як суб'єкта географічної політики у широкому європейському та міжнародному контексті, поєднуючи специфічні завдання українського національно-визвольного руху із тенденціями антикомуністичного руху на просторах Європи і світу. Розробляючи проблемні аспекти, українські дослідники здебільшого концентрували свою увагу навколо подій, явищ і фактів минулого і сучасного періодів розвитку традицій української державності, розробляючи їх проблемні аспекти незалежно від ідеологічних міркувань та принципів.

Проблемний напрям інтегративної дослідної роботи в сфері геополітики в нинішній час в Україні ще не достатньо утвердився в системі наукового знання, оскільки ще є не досліджена значною мірою ідейно-теоретична спадщина вітчизняних дослідників геополітичної проблематики пер-

шої третини ХХ століття. Формування теоретичного рівня цього напрямку, передусім у сфері української політичної науки, ускладнюється тією обставиною, що окремі вчені у різних сферах гуманітарних наук штучно звужують сферу геополітичних досліджень до міжнародних відносин, політичної географії або культурології, не враховуючи її комплексний дослідницький характер.

Історико-політичні дослідження вчених Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України та інших провідних наукових установ України показують, що розробка геополітичної проблематики в політичній думці першої третини відбувалася у ХХ столітті одночасно з дослідженнями у європейській політичній науці, але базувалася на вітчизняних філософсько-світоглядних традиціях. Виходячи з такого смислового контексту можливо трактувати започатковані у першій третині ХХ століття дослідження у сфері геополітики як специфічний напрям української політичної думки, тобто, у вузькому сенсі, як науковий напрям дослідження процесів формування конкретних елементів політичного життя під впливом факторів природно-територіального середовища.

1. Гейден Г. Критика немецкой геополитики. Издательство Иностранной Литературы. Москва. 1960. 307 с.

2. Асиметрія міжнародних відносин/ Під ред. Г. М. Перепелиці, О. Субтельного. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2005. – 555 с.

3. Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз// О. Дергачов(керівник авт. колективу). – К.: Політична думка. 1996. – 448с.

4. Кармазіна М.С. Ідея державності в українській політичній думці (ХІХ– початок ХХ століття.). – К., 1998. – 350с.

5. Мельник А. Погляди на історію у філософській думці України кінця ХІХ – початку ХХ століть/ А. Мельник//Українознавство – Київ – 2005. – Число 1. – С. 75 – 79.